

Ősnépeink jogszemlélete¹

„Úgy szólván még ázsiai életét folytatta Európa szívében...
E kor volt az ősmagyar szellem önálló működésének kora...”
[Szabó Károly]

Tűnődésünk tárgya könnyen megfogalmazható, történelmi valóságában azonban annál nehezebben megragadható. Jelesül annak körvonalazására teszek az alábbiakban kísérletet, hogy az, amit napjainkban magunk a jog jelenléteként élünk meg és környezetünkben úgyszintén ekként tapasztalunk, bárminemű funkcionálisan megfelelő formában mennyire lehetett jelen ősnépeinkben és különösen azokban, amelyek egykor Kőrösi Csoma Sándor őskereső elvagyódásának, majd tényleges kutatásának tárgyát képezhették.

Régi igazsága minden múltbúvárlásnak, hogy bármiféle kutatás csakis adatok jelenlétéből, összevetéséből, értelmezéséből tud kiindulni. A tudomány tehát – s minél professzionalizáltabb, annál tömegesebben érvényesíti eredendő gyengeségét – nem egyszerűen egy enigmával, vagyis megoldatlan kérdéssel, ismeretlen múlttal, feltérképezendő területtel szembesül, hanem önjáró (s nem kivételesen esetleg: önérdékű) gépezetként teszi a dolgát: adatokat keres, hogy kutathasson; és abból általánosítson majd, amire adatokat találhatott. Ám honnan meríthetők adatok? Bármikor élt emlékeket szövegben rögzítve a legkézenfekvőbbek az adatok, de adat lehet persze sokféle tárgy is – dolgok, amelyek előttünk tornyosulnak, netalán kézbe is vehetők, nemritkán persze csak azt követően, hogy már kiástuk ezeket a földből. Ha olyan korba vagy körülmények közé kerülünk, ahol még szöveg sincs, ott nem feltétlenül segít régészet sem – leginkább, ha olyasmi után tudakozódunk, aminek esetleg nem is lehetett vagy tényszerűen nem lelhető fel tárgyként testet öltött lenyomata.

Ezután persze – már ha felismertük egyáltalán egy szöveg(hely) vagy tárgy valami számunkra fontosról árulkodó voltát – elkezdhetünk tűnődni a szövegbe foglalt jelhalmaz vagy a tárgy számunkra kihámozható értelme felett. Mit jelent? *S az* jelent-e egyáltalán, vagy *mi*, arra rávetítve?² Tudhatjuk tudomány-

VARGA CSABA (1941) professzor emeritus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Intézet.

- 1 Első változatában elhangzott a Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület 26. tudományos konferenciáján, Kovásznán, 2015. április 9-én.
- 2 A nyelvfilozófiától induló kérdés a világgal való emberi találkozás alapkérdése. Jogászai feldolgozás nézőpontjából lásd pl. Varga Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. 2., jav. és utószóval bőv. kiad. Budapest, 2001, Akadémiai Kiadó.

módszertanból és pszichológiából egyaránt, hogy bármiféle tárgy értelmezése nemigen különbözik bármiféle szöveg mikénti megértésétől. Mindkét esetben hasonlóság felfedezését remélve valamiféle hasonlók további hasonlói után kutakodunk – egészen addig, ahol egy már megismertnek/megértettnek az analogonjaként azt valamiféle számunkra már elfogadható (bár mindig csak ideiglenes) tudáskorpuszba helyezhetjük. Röviden szólva, ilyen (és persze másilyen) bizonytalanságok tömegéből épülnek viszonylagos bizonyosságaink, amelyekkel világ-megismerésünkben lépésről lépésre haladva valamelyest mégis csak előbbre juthatunk.³

Professzionizált tudástermelőként azonban, mint láttuk, a tudomány egyszerűsége önjáró: hogy élhessen, munkál; s hogy munkálhasson, adatokat szerez be; és lassacskán egyre többet kezd mondani arról, amiről egyáltalán lehet mondanivalója – fokról fokra hatalmas gondolati építményeket emelve, régészettől s történelemtől különféle eszmeáramlatok nyomon követéséig. Ezek akár igazak is lehetnek; mégsem feltétlenül egy elmúlt valóság képmásai. Legfeljebb kinagyított, netalán torzított re-konstrukciók; hiszen a legkritikábban szólnak arról, amiről adatok híján nem tudnak szólni.⁴ Adat-értelmezéseik bármiféle kételyt eleve visszaszorító bábeli hangzavarában azonban ezt többnyire nem is említik. Az olvasó tehát bizonyosan megcsalatik, ha a nem ritkán szórványos adathalászatból összeeszkábált következtetéseket vagy részvontakozásokra korlátozott bizonyításokat egy (például korabeli élet-) teljességként nyújtott képpel összetéveszti.⁵

- 3 Lásd Varga Csaba: Bizonyosság, bizonytalanság: az emberi tudás dilemmája. In *A világ mi magunk vagyunk...* Liber amicorum Vörös Imre. Szerk. Fekete Balázs, Horváthy Balázs, Kreisz Brigitta. Budapest, 2014, HVG-ORAC, 558–570, ill. Bizonyosság, bizonytalanság esendősége, avagy az emberi tudás eredendő társadalmisága. In *Kőrösi Csoma Sándor – Az igazság keresése*. Szerk. Gazda József, Szabó Etelka, Ferencz Attiláné Szöcs Éva Kovászna, 2015, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 11–29. [Kőrösi Csoma Sándor 21.]
- 4 Csupán példaként említve, évszázadok óta boncolgatjuk az angol *Magna Carta*, a római *XII táblás törvény* vagy a Termékeny Félhold egykori monumentumait, de csupán az utóbbi évtizedekben kezdődött el a szóbeliség/írásbeliség olyan kutatása, amely ezeknek mint információhordozóknak a valóságos terjedését, tehát célzott hatókörükben tényleges jelenlétét s így hatásgyakorlásuk lehetőségét tisztázta volna. És ugyanígy: közel másfél évszázada már majdnem mindent tudunk a francia forradalomhoz vezető folyamatokról, de ebben a tömeges nyomtatás és terjesztés, pontosabban a pamfletes ponyvairodalomnak az információt robbanásszerűen szétsugározó lehetőségéről csak a legutóbbi időkben kezdtek el gondolkodni és kutatni.
- 5 Persze ha ezt tenné, úgy a legjelentéktelenebb tárgy régészeti feldolgozását is sok kötetes történelemfilozófiával kellene kiegészíteni. Nos, csupán saját terepümről véve példát, rengeteget tudunk az emberiség legősibbként azonosított kódexeiről – vö. Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. 2., utószóval bőv. és jav. kiad. Budapest, 2002, Akadémiai Kiadó –, ám annak ellenére, hogy a bűvárkodások időnként időleges nyugvópontokra szoktak jutni, voltaképpen csak azt nem tudjuk róluk, hogy voltaképpen mik is voltak (*pro memo* feljegyzések, didaktikák, mintaalapok, szokás-megerősítések, avagy valóságos törvénykönyvek), és mire szolgáltak. A legutóbbi évtizedekig pedig hihettük, hogy a túlnyomórészt fragmentumok tömegéből idővel tudósi munkákkal rekonstruált római jog annak előképe volt, amit

És pontosan ilyen adathiányosnak mutatkozik saját tűnődésem tárgya is. Nem véletlen, hogy például a jogtörténet is leginkább beszédesnek ott mutatkozik, ahol adatban dús részeket talál – így mindenekelőtt uralkodók felsorolásában, hatalmi struktúrák vázolásában, intézmények s egyéb összetevők leírásában. Figyeljünk csak a korábban említett megismerés-elméleti problematika folytatódására: szellem-tudományainkban is, múlt-tudományainkban is az ember leginkább azt érzékeli, következésképpen arról tud beszélni is, amit önálló névvel már megnevezett, s ezzel mintegy dologgá avatott.⁶ Mindeközben azonban hallgat arról, amiről adathiányos voltából fakadóan nincs, mert nem is lehet mondanivalója. Hiszen hogyan is beszélhetne arról, aminek még neve sincs? A jogtörténetből, a formális intézményesedéseket még nem ismerő társadalmak ún. jogantropológiájából így megismerhetünk hierarchiakat s rengeteg valamilyes konkrétumot; azt azonban korántsem feltétlenül, hogy ezeket mi fogta össze, miként tekintettek rájuk, gyakorlatukban miként működtek, hogyan gondolkodtak róluk, és miképpen élték meg mindennapjaikban ezek jelenlétét. Adattudásunk tehát sem nem reprezentatív, hiszen nem a tárgy egészét képviseli, sem nem összefüggő, tehát nem is életszerű, hiszen a tárgyat valamiféle egészé formáló voltaképpeni matériáról nem árul el semmit. Majdnem olyan, mintha az óceánt egy hálóval vizsgálnánk, amiből sok eldobált kacsat ugyan kezünkbe kerül, de arról, hogy az egész vízben hömpölyög – márpedig benünket tulajdonképpen csakis ez érdekelne –, még fogalmunk sincs.

Hasonlóval találkozunk jelen tárgyunkban is. Mert ősnépeink jogszemléletéről a legbiztosabb mindentudást ígérő tankönyvek s monográfiák sem szólnak, még kivételesen sem; és gyakorlatilag nem találunk olyan tárgyat valóban életszerűen megérte(t)ni kívánó áttekintést, amelyik legalább e felett eltűnődésre vállalkoznék.⁷ Az egyetemi oktatásunkból kikerülő hallgatóságban s a leg tudósabb művek forgatóiban is szilárdnak tetsző képzet épülhet Krisztus előtt

a rekonstrukció tudományának akkori és ottani közege, az új- és legújabbkori kontinentális Európa mindenkori gyakorlata sugallt: axiomatikus eszményű, fogalmiságában kibontott, rendszerszerűvé szervezett, elvont analitikus gondolkodással összefüggő hierarchikus renddé tagolt tételezések halmaza. Amint azonban a második világháború végefelé az addigi latinitástól és germanitástól az angol-amerikai világba kezdett áthelyeződni a római jogi tudományosság zöme is, egy másik őslátás formálódott tudománnyá: az, amelyik nem az előbbi ősmását, archetipusát, hanem legsajátabb önnön előzményét olvasta ki ugyanabból, vagyis egy fogalmiasítatlan, induktív analogonokat kutató tapasztalatiságét – az előbbivel azonos materiából s feltehetően ugyanannyi joggal; hiszen valóban, az általunk úgy-ahogy ismert római jog emléke lehetett e jellegében eltérő fejlődés felé induló mind kontinentális, mind angolszász jognak az ősi eszménye és előzménye. Vö. Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, 2004, Szent István Társulat.

6 *Name* [német], *name* [angol] *nom* [francia] stb. a latin *nomen*ből: nem valaminek a tulajdonsága, hanem artificálisan ráragasztott címkéje, hogy természetes környezetéből kiragadva a vizsgálódás reflektorfényébe állíthatassa. Vö. Varga: *A jogi gondolkodás...*

7 Üdítő – s egyedüli – kivétel, mely ráadásul nem hivatásos jogtörténész tollából jelent meg bőven eredeti előadásomat követően, Szádeczky-Kardoss Irma: *Jogéletünk őstörténete*. Budapest, [2015], Heraldika.

évezredekkel volt uralkodókról és hivatalnokseregekről, tettekről és formális intézményi aktusokról, amelyek olykor, akár a görögség esetében, tényleg alkotmánynak, törvénynek, jogintézménynek tetszenek – míg csak ritka szakkutatás esetleg rá nem döbrent arra, hogy voltaképpen még azt sem tudjuk, vajon egyáltalán volt-e jog a klasszikus görögségben, és ha igen, úgy a Homérosz végtelenített epikus leírásában használta hatalmas szókincséből mely névvel, kifejezéssel is illethették.⁸ Amint hogy szívesen olvassuk egyszersmind tanúskodásként, koruk gondolkodásának leírásaként Platón és Arisztotelész bölcselkedését igazságosságról, méltányosságról, jogról és persze mindezek állami garantálásáról, míg csak valamely sokadik lábjegyzetből meg nem tudjuk, hogy zseniális bölcselőkről van ugyan szó, mégis olyanokról, akik közösségük joggyakorlásában valójában nem vettek részt, feltehetően meg sem fordultak ilyen helyeken, s bölcselkedésüket így inkább táplálhatta hallomásból érdektelenül fakadt problémaérzelelés, semmint az akkor és ott élt közösségnek bármiféle élő gondja. Koruknak tehát csupán annyiban tanúi, hogy öröklétre számot tartó gondolkodók történetesen akkor és ott voltak; ám nem gyakorló államférfiaként, hanem az államélet, az igazságosság merő töprengőiként gondolkodtak – bár tény, hogy napjaik szórt jelzései rendszerszerű feldolgozásából alakítottak ki korukon túlnyúló érvényességű, tapasztalatilag túlnyomórészt ma is igazolható teorémákat.

*

Útnak indítóként számunkra legfontosabb annak tudatosítása, hogy saját korunkat, mai világlátásunkat, képzeleteinket és azt, hogy miről mire asszociálunk, korábbi vagy ősidőkre, a szó legnemesebb értelmében vett primitív előfordulásokra⁹ semmiképpen sem szabad rá- vagy visszavetítenünk.¹⁰ Amennyiben igazként fogadjuk el, hogy a kultúra olyan előfeltevéseknek, fogalmiasításoknak, gondolati kereteknek a mindenkori halmaza, amelyekben világunkat megértjük és megéljük, úgy bátran feltehetjük, hogy eltérő helyeken és időkben egészen más kultúrák léteztek – olyanok, amelyeknek a rájuk jellemző világmegér-

8 Homérosz hosszadalmas és meglehetősen részletező epikájából – hihetnénk – akár újra fel is építhetnők az általa leírt s évezredekkel ezelőtt talán létezett klasszikus görög világot. Rengeteg olyasmit tudunk meg belőle, amit ma jogi jelenségnek gondolnánk; az azonban, hogy ismertek-e egyáltalán olyasmit, ami számunkra a jog, és azt nevezték-e egyáltalán és miként, nem derül ki egyértelműen a két nagy mű, az *Iliász* és *Odüsszeia* szövegkorpuszából. A nyelvarcheológusnak így rendelkezésére áll egy hatalmas jelkészlet, de abban, hogy mi minek a jelölése lehetett, már saját következtetéseiire van utalva. Lásd pl. M. Paola Mittica: *Il divenire dell'ordine. L'interazione normative nella società omerica*. Milano, 1996, A. Giuffrè Editore. [Seminaro Giuridico della Università di Bologna CLXV.]

9 A latin *prīmus* [első] képzéséből *prīmitus* [először], majd *prīmitīvus*.

10 William Seagle: *The Quest for Law*. New York, 1941, Alfred A. Knopf. In 32 [„not to stretch it upon the Procrustean bed of modern legal concepts”.] Ugyanígy William Seagle: *Weltgeschichte des Rechts*. Eine Einführung in die Probleme und Erscheinungsformen des Rechts. München, 1951, Beck, 64.

tését s világmegélését ezen más embertársaink ugyanúgy teljességként érzékelhették értelmileg és érzelmileg egyaránt, mint amiként ezt most mi a magunkéval tesszük.

*

Általánosságban szólva óvakodnunk kell egyfelől bárminemű idealizálástól, másfelől pedig annak túlzásától, hogy merőben fogalmi ellentétekben gondolkodjunk. Mindenekelőtt nem tudjuk, hogy volt-e – a mai „vaskort” megelőzően – aranykor¹¹ valaha is, és ha bármikor létezhetett ilyen ősi, romolatlan közösségi békesség, úgy az meddig tarthatott. Nos ahhoz, hogy egy ősi vagy primitív társadalom lehetséges belső rendjét egyáltalán elgondoljuk, az egyik polárisan szélső lehetőség bizonyára olyasmi, mint amivel bizonyos szibériai népek jellemzéseként az első világháborút követő idők táján találkozhattunk.¹² Hiánygazdaságról, folyvást lét és nemlét határán veszélyesen bukácsoló közösségekről szolt e híradás, amelyikben semmi felesleg nincs, ezért kockázatot sem vállalhatnak, s így nem is tolerálnak a napi beválttól eltérő semmiféle gyakorlatot. Ennél fogva ellenségesek a tehetséggel mint különséggel – sorból kiállással, mássá (elkülönülővé) válással – szemben is, hiszen kísérletezéshez nincs tartalékuk, a közösségiség bontását viszont nem tűrhetik.¹³ A másik véglet pedig olyasmi, mint amit néhány évtizede írtak le egy etiópai népről: külső konfliktusoktól nem fenyegetettve, úgyszólván az állat- és növényvilág társaként, egymás természetes testvéreiként élnek, szabadon, kulturális minták nélkül, normatív várakozásokat (akár a rossz képzetét) nem ismerve, egyszerűen: cselekedve – úgy, ahogyan arra a megélt pillanat készlet.¹⁴

11 <http://en.wikipedia.org/wiki/Golden_Age>.

12 Pl. [Ferdynand Antoni] Ossendowski tollából: *Állatok, emberek és istenek* (1924), *Véres napok, cári rabok* (1926) és *Ázsiai titkok, ázsiai emberek* (1926) – mind: ford. Sajó Aladár. Budapest, Franklin Nyomda. [Modern utazók, felfedezők könyvtára] – nyújt egyértelműen ilyen képet.

13 Ilyen körbe illett már a korai görögösgben az újszülöttek közt az életben maradásra érdemek válogatása, szükség esetén folytatva a szelektálást a már élők között is. És ilyen lehetett a családra már nem hasznos öregeknek a közösség elhagyására kényszerítése/kényszeredése például japán faluvidékeken. Nem véletlen, ha valamiféle ősi praxis emléke az első világháború utáni évtizedben a magyar Alföld botrányát okozó nagyrévi arzénos gyilkosságok esetében valamiféle archetípusként szintén felmerült. Háttérhez lásd kortársként Szeibert János: *Elsodort falu a Tiszazugban*. Adatok Nagyrév szociográfiájához. Budapest, 1935, Stephaneum Nyomda Rt., utókoroként pedig Béla Bodó: *Tiszazug. A Social History of a Murder Epidemic*. New York, 2002, Columbia University Press. [East European Monographs DLXXXIX.]

14 A lund-i jogszociológiai intézet 1977-től gyakori látogatójaként történetesen jól ismertem a nuerektől odaszármazott hölgyet (1948–1993), ki sajnálatosan korán távozott az élők sorából valamiféle európai fertőzés okán. Aster Akalu tollából lásd *Cooperation and Conflict among the Ethiopian Nuer and Anuak Peoples. A Preliminary Report*. Lund, 1977, Rättssociologiska seminariet [Report Series: Lund University Department of Sociology of Law 1977/1], *Beyond Morals? Experiences of Living the Life of the Ethiopian Nuer*. Malmö, 1985, LiberFörlag/Gleerup. [Scripta minora Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis 1984–1985/2] és *The Nuer View of Biological Life. Nature and Sexuality in the Experience of the Ethiopian*

Nos, ősnépeink mindennapjaiban a normatív mintáknak megfelelő konformizmusra kényszerülés jellege, mértéke, milyensége s tartalma nyilván saját hagyományként, de külső szükségstől is függve alakult. Általánosságban szólva, egyetemes közigazgatástörténeti-kutatások azt mutatják, hogy ősidőktől kezdve egy egyébként stacioner társadalomban a vezetés igényét s vele a hierarchikus parancsnoklási láncolatot, a magatartás direktiválását leginkább 1) a közmunka szükséglete, 2) a birodalmi építkezés és/vagy 3) a harcra elköteleződés szokta kiváltani.¹⁵ Jellegetesen egybefonódva jelentkezett e három lehetséges tényező például a Termékeny Félhold területén; első kettője a nílusi kultúrákban; harmadika pedig a nomád sztyeppe viszonyok állandó változásaira történő azonnali reagálás kényszere folytán¹⁶ ősnépeink esetében.

Merthogy saját ősnépeink történetéről azt véljük tudni, hogy az többé-kevésbé folyamatos népvándorlások körülményei közt, Bizánc és egyéb (fel- és letűnő) birodalmak szorító fenyegetésében, és nem utolsósorban folytonos válaszkényszerben, az előbbieket pofozógépében zajlott. Ősnépeink esetében már aranykorról és ennek megfelelően idealizálható/utópizálható közvetlenségről – azaz intézményiség-teremtést nem parancsoló, természet adta egyszerűségről¹⁷ – nemigen beszélhetünk. Sztyeppe népek, vándor népek, egy kontinensnyi népvándorlás közegében – nos ez a körülmény már önmagában intenzív interakciót feltételez egy a létért, magáért a megmaradásért szünet nélkül zajló küzdelemben. Állandó kihívások közt kellett (pozitív vagy negatív módon, válaszolva vagy elutasítva előbb még tudatosítandó alternatívákat) mindennek megfelelni a közösség stratégiájában, taktikájában és mindennapos szokásrendszerében egyaránt. Nos, antropológiai alaptétel, hogy az állandóan változó kihívásokra való válaszadás kényszere az egyik legaktívabb erő, mely egyáltalán formálhatja egy nép összetartását s belső fejlődését. Ebben pedig éppen aligha lehetett hiány, hiszen „sűrű küzdelemben és érintkezésben szerzett tapasztalatok [...] nemcsak a harctéren, hanem a tárgyalásoknál is” kísérhették

Nuer. Lund, 1989. [Scripta minora Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis 1988–1989/1.]

15 Pl. S. E. Finer: *The History of Government* I–III. I. Ancient Monarchies and Empires. Oxford, 1997, Oxford University Press.

16 „[A] sztyeppe lett a folyton változó erőviszonyok sikereinek és kudarcainak váltakozó sorozata.” Szádeczky-Kardoss, 322.

17 Lukács György posztumusz társadalomontológiájában válik hangsúlyossá, mint a társadalmi komplexitás növekedésével együtt járó jelenség, a közvetítettség gyakorlati eltűnése s ezzel a közvetítés/közvetítettség [soziale Vermittlung] előtérbe (s olykor meghatározó szerepbe) nyomulásának filozófiai problematikája. Jelképes kifejeződése lehetett ennek az 1910-ben egy hónapot Firenzében töltő Lukácsnak majdnem barátsuha felvételét eredményező elvagyódása Assisibe, a ferences rendhez, hiszen abban vélhette – annak szimbolikája nyomán, amit „Szent Ferenc a galambokkal” oly megnyerő toposa sugallt – a közvetítettség mint szociális romlatlanság még fellelhető maradványát és akkori hite szerint talán jövőjét is. Vö. Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. Budapest, 1981, Magvető. [Gyorsuló Idő.]

saját ősnépeink mindennapjait,¹⁸ így a hétköznapiak rutinjába is – amely alap-
tónusában aligha lehetett más, mint „természethez igazodó és másokhoz alkal-
mazkodó fegyelem és szervezettség”¹⁹ – valamelyes mélységben behatoló szo-
kásrendszerük ennek megfelelően kifejtett lehetett.

A formális intézményrendszeri hálózat nélküli ún. primitív társadalmak
jogéletét kutató jogantropológia irodalma egységes abban, hogy itt „a szokás
a király”;²⁰ ez a szokás jogfunkciót tölt be, noha nem elkülönülten áll fenn; a kül-
ső szemlélő számára gyakran a mindennapi gyakorlat rutinjától sem elkülönít-
hető:²¹ csak van, nem másként, mint bármi más;²² legfeljebb hömpölygő létében
változik, ha egyáltalán változik, de úgyszólván észrevehetetlenül; ám létfenye-
gető veszélyekre szükségképpen és gyorsan reagál.²³ Fennállása mikéntje kapcsán
talán legtalálhatóbb megjegyzés, hogy „Nem a szokásnak való automatikus alá-
vetésről van szó, hanem inkább arról, hogy jelenlétével a szokás maga a termé-
szetszerű szervező erő.”²⁴ Létmódja²⁵ ezért maga az organikus egység, mely ré-
szekre aligha szabdalható – az az emberemlékezet óta fennállott és organikusan
átélt egység, amelynek a fennállása pontosan annyira tapasztalati (tehát kétség-
bevonhatatlan) tény, mint a közösségé s benne a vele szerves egységben, része-
ként cselekvő emberé. Összegző klasszikus írja a szokásjogról, hogy benne „A
jog egyetlen egység: minden összetevőjét ugyanúgy a régóta tartó használat,
a vallási világkép, valamint a törzs minden egyes tagjának ösztönös alárende-
lődése szenteli meg. [...] Bármely része egyenlőképpen kötelező és ugyanazzal
a közösségtől tisztelt eredettel bír, mert minden eleme ugyanúgy a törzs hagyomá-
nyához tartozik és a törzsi elődök megszentelt örökségét képezi.”²⁶ Nem

18 Rudnay Béla: *Ősi intézményeink*. Történelmi tanulmány. Budapest, 1924, Stephaneum, 17–18.

19 Szádeczky-Kardoss, 18.

20 Seagle, book II, chapter II: „Custom is King”.

21 A szovjet megszállás nyomán magyar hazájából elmenekült és az Amerikai Egyesült Álla-
mokban egyebek közt jogantropológussá lett Alexander Nekam: Aspects of African Custo-
mary Law. *Northwestern University Law Review*, 62 (1967), 1, 45–56 mutat rá arra, hogy a szo-
kásjogban semmi külső nincs: az a közösség részeként egy élethosszig tartó *socialisatio* és
educatio folytonos emotív átélésében való *participatio*; következőképpen a szokásjognak
megfelelés kívülről – például gyarmattartó hatóságtól – nem is ellenőrizhető.

22 H. Patrick Glenn: *Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity in Law*. Oxford–New
York, 2000, Oxford University Press, 65.

23 Seagle, 32.

24 Seagle, 33 [„While there is no automatic *submission* to custom, there is an automatic *sway* of
custom.”]

25 A fogalmiságot tovább bontja Varga Csaba: Népi jogszokástól a jogi népszokásig. *Jogtudomá-
nyi Közlemény*, XXXVI (1981), 10, 880–886 és Jogelmélet – jogi néprajz, avagy a népszokásvizsgá-
latok teoretikus hozadéka. *Társadalomkutatás*, 26 (2008), 3, 275–298, valamint Jogi néprajz – az
elméleti jogi gondolkodás nézőpontjából (A jogi népszokásvizsgálatok lehetséges teoretikus
hozadékaról). In *Jogi néprajz – Jogi kultúrtörténet*. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajz-
tudományok és a történettudományok köréből. Szerk. Mezey Barna és Nagy Janka Teodóra.
Budapest, 2009, ELTE Eötvös Kiadó, 26–46. [ELTE Jogi Kari Tudomány 1.]

26 E. Sidney Hartland: *Primitive Law*. London, 1924, Methuen, 8.

véletlen tehát, hogy a középkorra – immár túlnyomórészt a germánságtól szervezeten – mindebből az egység hagyományból pontosan a *gutes, altes Recht* gondolata fog majd áthagyományozódni. Eszerint a szokásjogot régisége szentesíti – régisége, mely egyszersmind alkalmas arra, hogy tanúskodjék bevált, tehát jó voltáról, azaz adott közösségben tanúsított/bebizonyosodott funkcionálisáról is.²⁷

Individuumot, individualitást aligha szabad keresnünk itt. A közösség a cél, a közösség bármely tagja pedig – mondhatnánk csakis a mánkra vetítetten értelmezhető kifejezéssel – alárendelt; és ebben a közösségben a közösség szüksége esetén és javára elvileg bármi és bárki feláldozható. Azaz egyfelől a fennállott/fennálló rend nem arra való, hogy bárki(k) kedvére legyen (vagy tegyen), hanem kizárólag arra, hogy olyan keretül szolgáljon, amelynek megszokott rendjében az összesség háborítatlanul élheti mindenkori életét. Ebben természetszerűleg benne rejlik, hogy amennyiben e szokásrendet megsértik, úgy nem egy tetszőleges X és Y emberi lény közt fennállott kapcsolat megromlása vagy egyensúlyvesztése, hanem kizárólag maga a fennállótól eltérés ténye lesz az, aminek maga után kell vonnia valamilyen neheztelést, büntetést, vagyis reprobatiót.²⁸ Ezzel pedig azonos annak állítása, hogy célja e reprobationak szintén nem az érintettek bármiféle bevonása (megbomlott személyközi egyensúly visszaállítása vagy egyéb reparatív/restauratív intézkedés), hanem a közösség rendjében előfordult zavar kiiktatása, s ezzel a rend ismételt megerősítése, fennállóként újraélése lesz.²⁹ A szokásjog funkciója ezek szerint sohasem bármiféle uralmi vagy beavatkozási helyzet teremtése, hanem mindig a belső egyensúlyteremtés, az esetleges konfliktusokat elsimító béke biztosítása, azaz egy polarizáció nélküli közösségi együttélés segítése.³⁰ Másfelől persze mai racionalitásunkkal nehezen követhető keménység is rejtőzhet e szokásrendben; ennek indokát legfeljebb többszörös áttétellel tudjuk csak magyarázni. Mert bőven adódtak „néha bizony nem is formális szabályok, amelyeknek megtartása adott esetben olyan fontos lehetett, hogy – az akkori hiedelmek szerint – a közösség megmaradása ettől függött.”³¹

27 Fritz Kern: *Recht und Verfassung im Mittelalter*. Basel, 1953, Benno Schwabe.

28 Latin *reprobāre* mint *re-* [ellenkező] + *probāre* [kipróbál, helyesel, jóváhagy].

29 Mint Glenn, 64 mondja, a viszonthatás „célja nem büntetés volt, hanem a közösség visszaállítása.

Kísérteties folytonosság, hogy ez lesz a szervező elve Kína évezredes hagyományos jogrendjének. Ti. ott egyedi/közösségi szinten az erkölcsi énből fakadt *li* [erkölcsi szokás] a rend felelőse, s csak ennek kudarca készíti immár a rendtelenség megtorlására a birodalmi egységért saját területén felelős mandarint, aki a *fa* törvényerejével immár a beállott vizsálytól érintett egész közösséget bünteti. Varga: *A jogi gondolkodás...*

30 Kifejezetten pl. Kéba M'Baye: African Conception of Law. In *International Encyclopedia of Comparative Law* II. Ed. Konrad Zweigert – Ulrich Drobnig. Tübingen–The Hague–Paris, 1975, Mohr & Mouton, 138–158, különösen 138–139 és Nekam, 47.

31 Rácz Lajos: Hatalmi szimbolikánk nomád gyökereiről. *Jogtörténeti Szemle*, I (1986), 1, 24–32, id. 24, (valamint in *Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok*. Szerk. Mezey Barna. Budapest, 2006, Gondolat, 303–314, id. 303. [Bibliotheca Iuridica: Acta Congressum 14.]

Nos, ilyen lehetett például balsors esetén a kazároknál a *khakan* megölése, de számos és különösen sztyeppe-i törzsi népeknél (így bizonyára elődeinknél is) elterjedten – és a korai Egyiptomtól, germán s kelta berendezkedéseken át, úgyszólván mai afrikai gyakorlatokig ismertén – az előre vállalt idő leteltével, avagy a bizalom elmúltával, a szakrális királygyilkosság, amit mai tudósok leginkább a főnöki pozíció szentségének ellentételező gesztusaként értelmeznek.³²

Egyébként is, mai eszünk szerinti racionalitást hiábavaló lenne itt keresnünk. Eleink nyelve, gondolkodása egyaránt szituacionális és konkrét volt, nem elvont és elemző;³³ és ennek megfelelője lehetett a kiterjedten szimbólumokban történő gondolkodás és közlés, amelyben az, amit gondoltak és mondtak, igen gyakran csak helyettesítő, utaló, azaz valami *expressis verbis* kifejezetlenül maradó összefüggést és bonyolultságot pusztán ökonomizáló rövidséggel képviselő volt.³⁴

Békés szigetek ezen előidőkben egyébként is csak igen kivételesen fordultak elő, s feltehetőleg akkor sem hosszán állhattak fenn. A *historical jurisprudence* brit megalapozója írta közel másfél évszázada, hogy „természetes, elsődleges és ősi az emberiség korai történetében nem a béke, hanem [...] az egyetemes háborúskodás volt”.³⁵ Magunkról szólván, klasszikus jogtörténészünk pedig szintén másfél évszázada már a hét magyar törzs közösségének természetét jellemezve jegyezte meg, hogy „semmilyen közös hatalmat sem ismerve el, pusztán csak a nyelv, gondolkodás és szokások azonossága által lehettek egymáshoz csatolva, mely kötelekeket a vándorlás alatt átélte viszontagságok közössége folyvást szorosabbakká fűzött”.³⁶ Fél évszázad múltán egyik utóda pedig így pontosított: „az egységet pedig kétségtelenül az ősi intézményeikhez való ragaszkodás biztosította”.³⁷

32 *A magyar honfoglalás kútfejei*. A honfoglalás ezredéves emlékére. Szerk. Pauler Gyula, Szilágyi Sándor. Budapest, 1900, Magyar Tudományos Akadémia, különösen 259–260, illetőleg Rácz, 304–305, megjegyezve, hogy ebből alakulhatott ki a továbbiakban a királynak az alattvaló tisztségviselőhöz intézett üzenete: „ölje meg magát!”, majd később a szultán selyemzsínörküldése egyaránt. Vö. még Hahn István: *Istenek és népek*. Budapest, 1980, Minerva. [Minerva zsebkönyvek.]

33 Az irodalom egyöntetűségét jelzi ebben W. Ong: *Orality and Literacy*. The Technologizing of the Word. London–New York, 1982, Methuen [New Accents], 51–52.

34 Vö. pl. Alf Ross: Tú-Tú [Harvard Law Review (1951)] in *Jog és nyelv*. Szerk. Szabó Miklós – Varga Csaba. Budapest, 2000, Osiris [Jogfilozófiák], 121–131. A háttérhez lásd még *Scandinavian Legal Realism*. Ed. Antal Visegrády. Budapest, [Szent István Társulat], 2003, [Philosophiae Juris], valamint Varga Csaba: Skandináv jogi realizmus. In *Jogbölcsélet*, XIX–XX. század. Előadások. Szerk. Varga Csaba. Budapest, 1999, Szent István Társulat, 81–91. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae.]

35 Henry Sumner Maine: *International Law*. A Series of Lectures Delivered before the University of Cambridge, 1887. New York, 1888, H. Holt, 8.

36 Hajnik Imre: *Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt*. Pest, 1872, Heckenast Gusztáv, 61.

37 Rudnay, 19. Az ősi intézményeknek/szabadságoknak/szabadságjogoknak lehetett ugyan egykor tartalma, ami azonban ma már aligha meghatározható, merthogy feltehetően ezredévnél hosszabb idő óta ennek zászlajukra kitzűzésével zajlottak a mindenkori beavatkozó

Ilyen és hasonló körülmények a szokásrend dinamizmusát és növekvő tagoltságát feltételezhatték, miközben egyszersmind ösztönözhettek szabályozott hatalmi hierarchia kiépítésére, s ebben a társadalmi tagozódás markánsabb megjelenítésére. A krónika feljegyezte például Izlandról, hogy míg csak viking felfedezők s nyomukban érkező békés telepések lakták, nem ismertek főhatalmat; ilyenek csupán a norvég fejedelmi beavatkozással szemben, az alávétéssel való fenyegetés kényszerében kellett létrejönnie.³⁸ Egy általánosuló népmozgásból azonban egyszersmind általánosítható tanulság is adódik. Eszerint – az előéletében jogászprofesszor, volt német szövetségi államelnök írja – „a nemeség kialakulásának egyik legfontosabb gyökere éppen a vándorlások során kialakult helyzetben keresendő, de általában véve (és az elhurcolt hadifoglyokat, valamint a rabszolgákat nem számítva) a vándorlások idején minden ember csak annyit ért, amennyit bátorságából, határozottságából, harci kedvéből és kitartásából a közösség számára hasznosítani tudott. A megtelepedést követő években vagy évtizedekben ez még folytatódhatott, különösen, ha lakatlan vagy legalábbis majdnem lakatlan vidéken történt a letelepedés.”³⁹

Miután a primitív, mint láttuk, nem egyszerűt vagy differenciálatlant, hanem időben korait, elsődleges előfordulásút jelent, fontos üzenetet hordoz az a további általános jogantropológiai tanulság,⁴⁰ miszerint ezek a primitív társadalmak éppen nem voltak feltétlenül tagolatlanok: akár meglepő összetettségű és bonyolult felépülésűek lehettek, kifinomult gondolati építményekkel – s feltehetően olyan kiterjedésben, mélységben és belső strukturáltságban, amit egyfelől reflektált szükségleteik igényeltek, másfelől a környezetükben feltalálható minták.⁴¹ A sztyeppe népek mint közösségek sokasága esetében ez alakíthatott ki egy mellérendelő elrendeződésben vertikális fluktuativitást, amelyben állandó versengő dinamizmust biztosított egyfelől a jogszerzés [*habilitatio*], jogvesztés, majd többletérdekem felmutatásával történő jogvisszaszerzés [*rehabilitatio*]

romlás ellen a status quo ante újra kivívásáért folytatott küzdelmek – brit, francia, magyar és egyéb (ös)történelmekben egyaránt. Az európai feudális önkénytől kiirtott ösiséggel szembeállítva mindenestre Karl Marx és Friedrich Engels elpusztíthatatlanul jelenlévőként vizionálta az úgynevezett ősi angol szabadságjogokat. E topika két évszázada volt tárgyalására lásd Benjamin Constant: *The Liberty of the Ancients Compared with that of the Moderns* [Athénée Royal de Paris (1819)] in <<http://www.earlymoderntexts.com/pdfs/constant1819.pdf>>, 1-15.

38 Lester Bernhardt Orfield: *The Growth of Scandinavian Law*. Union, New Jersey, 2002, The Law-book Exchange, 81.

39 Roman Herzog: *Ősi államok. A hatalomgyakorlás eredete és formái* [Staaten der Frühzeit: Ursprünge und Herrschaftsformen, zweite, überarb. Aufl. München, 1998, Beck]. Ford. Patay-Horváth András. Budapest, 1999, Corvina, 215.

40 Pl. Varga Csaba: Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása. *Állam- és Jogtudomány*, XXVIII (1985), 3, 528–555.

41 A minták általi ösztönződésre – a durkheimi *imitation* szociológiaiként indult törvényére – Alan Watson egész teoretizáló irányt épített, alkalmasan arra, hogy e motívum nemcsak a jogtörténet magyarázó elvének, de magának a kultúrantropológiának is az egyik alaptételévé váljék; vö. 49. és 44. jegyzet.

egymásra következően folytonosan visszatérő lehetősége, másfelől az éppen kiváltságosoknál a többletjogok és többletkötelezettségek viszonylagos egyensúlya.⁴²

Mindez formalizmusokat már bőven magában hordozhatott. Fel kell ezért idéznünk itt, hogy a társadalmi formalizmusok⁴³ még az egykori szóbeliség gyümölcsei. Lényegük nem más, mint hogy valamely emlékezetbe idézendő voltaképpeni aktus (a római jogban pl. az adásvétel gyökerét jelentő *mancipatio*) megtörténtét egy külső eseményként emlékezetben egyértelműen s egyszerűen felidézhető olyan másik aktushoz köti, amelynek pusztán szimbolikus a szerepe, de egyébként semmiben sem – csupán pro memo – kapcsolódik feltétlenül a voltaképpeni aktushoz. Nos, eltűnődhet a kutató, vajon a vérszerződés ismert – és a sztyeppe népeknél hagyományosult – ceremóniája mögött nem hasonló motívumot lehet-e felfedeznünk.⁴⁴ Ehhez kapcsolódik, hogy a jogobjektíválás (írott törvényhozás, kodifikáció) már maga is ilyen formalizmus; az eredendő akaratnyilvánítást, a döntéshozatal megtörtént eseményét redukálja – viszi át – egy könnyen többszörözhető, generációkon keresztül átörökíthető szövegre.⁴⁵ Jogobjektíválást pedig többnyire mindig kikényszerítenek olyan események, amelyek egyszersmind a közigazgatás szükségét (s benne mind a centralizációt, mind egy tagolt intézményi struktúra létrehozatalát) is meg szokták teremteni, hiszen a történelem tanúsága szerint ezek – igazgatás és kodifikáció – egymást segítő eszközként szoktak egymáshoz járulni.⁴⁶

Pusztán társ kultúrákból vett néhány példa talán elégséges annak láttatásához, hogy e rezsimekben a legegyszerűbb primitivitás nem ritkán olyan összetettséggel társul, amelyben egy szellemes megoldás egyúttal legnagyobb fokú gyakorlatiasságot biztosít. Például, egyik oldalról, egészen a közelmúltig az ausztráliai bennszülötteknek szavuk sem volt a főnök intézményére, az eszkimók s az *ifugaók* pedig bírói funkciót nem ismertek. A másik oldalról viszont az ősi germán jogi bölcsesség már kimondta, hogy „A tett öli meg az embert” – azaz a büntetésnek az elkövetésért kell bekövetkeznie, függetlenül bárminemű, az elkövetőben rejlő személyes körülménytől; mezopotámiai törvény pedig azt

42 Szádeczky-Kardoss, 18 és köv. o.

43 Henri Lévy-Bruhl: Réflexions sur le formalisme social. *Cahiers Internatonaux de Sociologie*, XV (1953), 53–63.

44 Lásd pl. Kovács Péter: *Nemzetközi közjog*. Budapest, 2011, Osiris, I. fejezet, 1. rész, 32. pont.

45 Ősformája ennek a rituálisan visszatérő törvényrecitálás volt, a korai római memorandumoknak a középkorban is folytatott *ususától*, például a *Magna Carta* húsvéti ünnepkörben szószékről történt újr hirdetéséig. Különös állomása pedig az első hivatásos jogi tisztségviselő, az izlandi *lag-saga* (vagy pontosabban: *lögsögumadur*), akinek tiszte az évenkénti törvényhozó népgyűlés befejeztekor minden élő határozmány fennhangon történő kikiáltása volt. Lásd pl. Sigurður Línal: Law and Legislation in the Icelandic Commonwealth. *Scandinavian Studies in Law*, 37 (Stockholm, 1993, Jurisförlaget), 55–92.

46 Vö. Varga: *A kodifikáció...*, megjegyezve (64–65), hogy mihelyst a kodifikációs forma létrejött s – például *exempla Romanorum* gyanánt – pusztán hírénel fogva, mert akár látatlanul követendő mintává lett, egyszersmind számos helyen úgyszólván kodifikációs divatot teremtett.

mondta ki, hogy betörés az, ami lukat üt a ház falán –, azaz egyszerű szemrevételezéssel elégséges bizonyítani.⁴⁷

Ilyen közegben jöhettek létre markáns hatalmi képződmények, hatáskör- és szabály-intézményesedésekkel, nem csekély mértékben látható formalizálódásokkal, amelyek mögött a mindennapi lét szokásrendje az utókor számára esetleg még sokáig láthatatlan maradt. Mai terminussal élve azt mondhatnók, hogy külső vagy kései krónikaírók mindenekelőtt a közjogot artikulálták, mint számukra bármiféle hatalmi manipulációban vagy adatszerű leírhatóságban érdekeset, a mindennapokat uraló magánjog viszonylagos érdektelenségével szemben. Nos, analitikus értelemben egy mai leírásban ugyan jogosult lehet egy ilyen megkülönböztetés, de fontos megjegyeznünk, hogy ez semmiképpen sem foglalhatta magában a szokásjog, a közösség egészének osztatlan rendje bármiféle parcializálódását.

Érdekesen cseng össze egy ilyen egységes szokásjogiságban ez a viszonylagos „közjog” és „magánjog”. Mert a korai, ún. *khtonikus* képződményekben bármiféle törzsfői, vezéri hatalom maga is mindig a kiegyensúlyozóan optimális egyetértés, a megegyezés képességén nyugodott, és csakis addig állott/állhatott fenn, ameddig betöltője erről napról napra bizonytságot adni képes volt.⁴⁸ Egyoldalúságok helyett tehát ugyanúgy, mint egyéb egymás közti kapcsolatokban, a konszenzuális, kölcsönös részvételen nyugvó kiegyenlítettég uralkodott.

A Kr. u. V–VIII. század Közép- és Kelet-Közép-Ázsiája sztyeppei népeitől létrehozott ún. konföderációs nomád birodalmak jellemzése szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy a többnyire *qağan* vagy *qa’an* (azaz *kehan*, khaghan vagy khan) tisztségnévre hallgatónak „abszolút tekintélyét a gyakorlatban egyrészt a szokásjog vagy az írásban rögzített törvény [*yasaq*] hatalma, másrészt annak szüksége és várakozása, hogy az uralkodó klán többi tagja is részesedjék valamelyest ebben az autoritásban, egyaránt korlátozta”.⁴⁹ Magának a szokásrendnek tehát feltehetően egységesnek és osztatlannak kellett maradnia, s bármiféle esetleges új fejlemény csakis ebben a közös foglalatban fejthette ki a maga hatását. S egy ilyen szokásrend bővíthetett – gazdagodhatott és terebélyesedhetett – egészen addig, amíg az első konstitucionális állami megnyilatkozások létre nem jöttek, hiszen, mint ismeretes, sokak szerint e legkorábbi alkotmány-szerű formulázások – s netalán ezek egyikeként a Szent István-i *Intelmek* is – maguk sem voltak mások, mint korábbi szerveződések „alkalmazása nagyobb körre, más viszonyokra”, tehát adaptációs kiterjesztés,⁵⁰ melyben szinte érzékel-

47 Herzog, 253.

48 A *khthōn* [föld] szóból; e korai meghatározó konszenzualitásra ld. Glenn, különösen 67. o. 43. jegyzet.

49 [Ian S. R.] Mladjov: *Nomadic Empires of the Eastern Steppes* (?), 1–7. In <http://sitemaker.umich.edu/mladjov/files/steppe_rulers.pdf>. Szádeczky-Kardoss rekonstrukciója (247–270) pontosan ilyen duális struktúrát mutat: egyfelől a szentkorona-tan előzményének tekintett vérszerződést egy többgenerációs megállapodás-sorozat folyamata befejező aktusának tartja, mely miközben közös ügyben főhatalmat konstruált, másfelől megőrizte a belviszonyok addigi autonóm szuverenitását.

50 Hajnik, 67.

hetetlen fokozatossággal történnek meg további intézményesedések, így a „jog állami cselekvésként való azonosítása”.⁵¹

Ha a környezet is hatott, ha kölcsönvehető minták a folytonos népmozgás és kölcsönhatás révén egyre növekvő mértékben termelődtek, ha tehát merő utánzás révén is roppant messze ható újítások teremthettek,⁵² akkor a fejlődés nyilván nem lehetett sem egyszerűen lineáris, sem pusztán lépésről lépésre haladó.⁵³ Az általunk tárgyalt korszak mai nemzetközi kutatója hívja fel a figyelmet, hogy „a nomád »birodalmak« gyakran átvették letelepült szomszédaiak erőteljesebben kifinomodott kultúráinak ilyen vagy olyan vonását”.⁵⁴ Persze annak kérdése, hogy mi átvétel és mi ősiség, adatok rendelkezésre állásától függ, ami ritkán teremt bizonyíthatóságot nomád kultúráknál. De minden adat hatalmas területek bejártságáról s nemcsak erőteljes kölcsönös hatásokról, de a fennmaradás részeként folyamatos tanulási folyamatról is szól, „az emberi lét évezredei során halmozódott őstudás szublimációi” gyanánt kollektív tapasztalásnak határokat nem ismerően nemzedékről nemzedékre hagyományozódsáról. Így nagyobb valószínűséggel vehetjük számba azt is, miszerint nem mai fragmentálások előképéről, tehát „nem »átvételtől« van szó, hanem egyetemes kulturális örökségről” igencsak az esetek számottevő részében.⁵⁵

*

Alig feltárt és talán valóban már alig feltárható múltunk jogi vonatkozású mindennapjainak a megismerése nemcsak őseink megismeréséhez, megértéséhez s ez által hitünk szerint még alaposabb becsléséhez visz közelebb, de ezen ősi időket követő ismertebb jogfejlődésünk számos tényéhez is kulcsot szolgáltat. Hiszen köztudomású, hogy „mindezek a szokások [...] kiirthatatlan szívóssággal, gyakran már érthetetlen jelentéstartalommal szinte századunkig fennmaradtak, sőt a korábbi időkben még az egyes ember tevékenységét motiváló szerepük sem zárható ki teljesen”.⁵⁶

*

51 Varga Csaba: A jog mint történelem. *Jogtörténeti Szemle*, 1987/2, 65–73.

52 Rendszerszerűen tárgyalja az *imitatio* jogfejlődésben játszott szerepét – vagyis megismert technikalitások *adaptatio*jának előnyben részesítését merőben új eszközök kitalálásával szemben –, Alan Watson in *Legal Transplants. An Approach to Comparative Law*. Edinburgh, 1974, Scottish Academic Press, *Society & Legal Change*. Edinburgh, 1977, Scottish Academic Press és *The Evolution of Law*. Baltimore–Maryland, 1985, The Johns Hopkins University Press; lásd még ehhez Varga Csaba: Alan Watson: Tehetetlenség és kölcsönzés mint egyetemes jogfejllesztő tényező. *Jogi Tudósító*, X (1979), 11–12, 4–9.

53 Az összetettség bizonyos szeletéből írt tanmese-történetet Kovács Péter: Honfoglaló eleink esete a nemzetközi köz- és magánjoggal. In *Placet Experiri. Ünnepi tanulmányok Bánrévy Gábor 75. születésnapjára*. Szerk. Raffai Katalin. Budapest, 2004, Print Trade, 143–151.

54 Mladjov. [„Nomadic ‘Empires’ often adopted various aspects of the more sophisticated cultures of their settled neighbors.”]

55 Szádeczky-Kardoss, 106 és 500.

56 Rácz, 314.

Teljességgel történelmietlennek tetszik annak kérdése, hogy mi lett volna a magyarságból, ha a népvándorlás forgószele másfelé és másféle szövetségbe sodorja, amint hogy egy olyasmi utáni kutakodás is nyilván történelmietlennek minősülne, vajon visszakövetkeztethetünk-e egyáltalán egy legfeljebb valamelyest hasonlítható sorstól formált, ámde a mienkétől eltérően talán eredetétől kevésbé elrugaszkodott s ezért ismertebbnek vélt külső hagyományból olyan mentalitásbeli elemekre, amelyek esetleg saját elődeinknek is tulajdonságai lehettek.

Mindenesetre amennyiben monda- és mesevilágunk, ősi fohászaink, népdalkincsünk és a számomra rendkívül meggyőzően egy akár Tömörkény István elbeszéléseiből kikerekedő úgyszólván teljes népkarakterológia⁵⁷ egyáltalán jelzésértékű lehet valamiféle általános ősi lényegre nézve, úgy egyáltalán nem cseng idegenül egy olyan egyszersmind kultúrantropológiai és politikaelméleti rekonstrukció, amely egy az ázsiai térségben vállalható demokrácia-felfogás alapjaként a kazakok szellemi-erkölcsi hagyatékát jellemzi.⁵⁸ Eszerint a sztyeppe nomád élete fokként egy olyan kétarcúság kifejlődésének adott teret, amelyben a személynek és klánjának inherens tudatossága megőrizte egyed és közössége organikus egységét, szabadságszeretete nem tűrt sem önkényuralmat, sem szolgaságot, asszonyainak saját jogon egyenlő méltóságot biztosított, tiszteletteljes várakozással fordult társhoz, idegenhez egyaránt, s nem hajbókolt semmiféle erő előtt. Ebből formálódhatott valamiféle sztyeppe-i nomád demokrácia – egy kölcsönös belátásra s kiegyensúlyozódásra irányuló olyan készség és nyitottság nyomán, amely lelki nemességet érzékel hibák, vereség bevallásában, másokra odafigyelésben, áldozatvállalásra irányuló készségben, indulatok legyőzésében, józan megítélésben, önmérsékletben és megbízhatóságban egyaránt. Ebből fakadóan számára a tekintélyt, az autoritást sem teszi más, mint a közösségi elismertség, s így teremthetett a Kelet egy olyan társadalmi-politikai rendet, amely mindvégig stabilitással volt jellemezhető, a Nyugat voltaképeni jellegzetességeként elismert dinamizmusával szemben.⁵⁹

57 Nem sok kísérlet történt ilyen irányban; lásd mégis pl. Tárkány Szücs Ernő: Népi jogtudat Tömörkény István műveiben. *Ethnographia*, 81 (1970), 2–4, 421–429.

58 Abdumalik Nysanbayev: *Kazakhstan. Cultural Inheritance and Social Transformation*. Washington, DC., 2004, Council for Research in Values and Philosophy.

59 Nem véletlen a toposz, mely – a klasszikus Sir Henry Maine: *Ancient Law. Its Connection with the Early History of Society, and Its Relation to Modern Ideas*. London, 1861, J. Murray, különösen 22. nyomán már megteszi ezt a különbségtételt ('stationary societies' és 'progressive societies' megnevezéssel), majd ezt – legmeggyőzőbben kifejtve in Gray L. Dorsey: *The Objective Bases for a World-wide Legal Order*. In *Ideological Differences and World Order. Studies in the Philosophy of Science of the World's Cultures*. Ed. F. S. C. Northrop [1949]. New Haven-London, 1963, Yale University Press, 442–474 – egyfelől a kínai rendfoglalomhoz, másfelől a római jog világszemléletéhez kapcsolja.